



Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2021

Sayı/Hejmar/Issue: 4

e-ISSN 2717-8315

Rüpel/Sayfa Page: 81 - 104



Cureya Nivîsarê/Makale Türü/Article Types:
Nivîsara Lêkolînê/Araştırma Makalesi/Research
Article
Dema Hatînê/Makale Geliş Tarihi/Received:
09.11.2021
Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi/Accepted/:
13.12.2021
İsmail Kiran Arş. Gör. Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi, Sosyoloji
ismayilkiran@yahoo.com
Orcid: /0000-0001-8919-8145

Atf: Kiran, İ. (2021). "Aristokrat Kürt Aileler:
Küfreviler", Kurdiyât, 4, 81-104.

Citation: Kiran, İ. (2021). "Aristocratic Kurdish
Families: Kufrawî", Kurdiyât, 4, 81-104.

ARİSTOKRAT KÜRT AİLELER: KÜFREVİLER

İsmail KIRAN

Öz

Bitlis'te bulunan Küfrevi Tekkesinin kurucusu Şeyh Muhammed Küfrevi, 1775 tarihinde Siirt ve civarında 1264-1845 tarihleri arasında hâkimiyetini sürdüren Küfre Beyliği (Şirvan Beyliği) sınırları içinde doğmuştur. Eğitimi, Nakşibendiliğin Halidiye kolunun kurucusu Mevlana Halid-i Şehrezori'nin (Bağdadi) halifesi Seyit Taha Hakkârî'nin halifesi olarak tamamlamıştır. 1934 yılında çıkarılan Soyadı Kanunu ile beraber aile, Küfrevi soyadını almıştır. Küfreviler yüzyıllardan beri Bitlis, Ağrı, Van ve Kars başta olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde Nakşi geleneğini inşa ettikleri medreseler aracılığıyla dini hayat üzerinde etkili bir şekilde sürdürmüşlerdir. Küfreviler, seyyit ama aynı zamanda Kürtleşen aristokrat Kürt ailelerdendir. Dini alanda inşa ettikleri hâkimiyet alanını siyasi arenada da sürdürmüşlerdir. Türkiye'de 1950 yılında başlayan çok partili hayata geçişle beraber ailenin siyasi etkinliği de artmıştır. Kasım Küfrevi'nin Demokrat Parti'den 1950 yılında Ağrı Milletvekili seçilerek başlayan siyasi yaşamı 27 Mayıs 1960 yılına kadar sürmüştür. Bu siyasi yaşamının ikinci aşaması ise 1965 yılında Ağrı Milletvekili olarak başlamış ve senatör olarak 12 Eylül 1980 hükümet darbesi ile son bulmuştur. Makale, iki asırdan beri dini ve toplumsal alanda etkili olan Küfrevilerin, neden 1950 tarihinden itibaren siyaseti tercih ettiğine yöneliktir. Bunun için konu ile ilgili eserler incelenmiş ve saha olarak da Küfre (Şirvan) İlçesi ile Bitlis ve Ağrı illerinde araştırma yapılmıştır. Ayrıca Küfrevileri bilen insanlarla da yüz yüze görüşmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aristokrasi, şeyhlik, siyaset, Küfreviler

Aristocratic Kurdish Families: Kufrawî

Summary

Sheikh Muhammed Kufrawî, the founder of the Kufrawî Lodge in Bitlis, was born in 1775 within the borders of the Kufra Principality, which ruled in and around Siirt between 1264-1845. He completed his education as the caliph of Seyit Taha Hakkari, the caliph of Mevlana Halid-i Şehrezori (Bagdadi), the founder of the Halidiye branch of Naqshbandiism. With the Surname Law enacted in 1934, the family took the surname Kûfrevî. For centuries, the Kûfrevî have effectively maintained the Nakşî tradition on religious life in the Eastern Anatolia Region, especially in Bitlis, Ağrı, Van and Kars, through the madrasahs they built. The Kufrawî are from the aristocratic Kurdish families that are Sayyid but also Kurdized. They maintained the dominance they built in the religious arena in the political arena as well. With the transition to the multi-party system that started in 1950 in Turkey, the political activity of the family has also increased. The political life of Kasim Kûfrevî, which started when he was elected as the Deputy of Ağrı from the Democratic Party in 1950, lasted until May 27, 1960. The second phase of this political life started in 1965 as a Member of Parliament for Ağrı and ended with the coup d'état of September 12, 1980 as a senator. The article is about why the Kufrawî, who have been influential in the religious and social fields for two centuries, preferred politics since 1950. For this, the works related to the subject were examined and research was carried out in the Kufra (Şirvan) District, Bitlis and Ağrı provinces. In addition, face-to-face interviews were conducted with people who knew Kufrawî.

Keywords: Aristocracy, sheikhdom, politics, Kufrawî

Malbatên Kurdên Arîstokrat: Kufrewîyan

Kurte

Damezrênerê Tekkeya Kûfrewî ya Bedlîsê Şêx Muhammed Kûfrevî, di sala 1775an da di nav sînorên Mîrektiya Kûfreyê (Mîrektiya Şirvan) da hatiye dinê, ku di navbera salên 1264-1845'an de li Sêrtê û derdora wê desthilatdar bûye. Xwendina xwe wek xelîfê Seyit Taha Hekarî, xelîfê Mewlana Xalidê Şehrezorî (Bexdadî), damezrênerê şaxa Neqşebendîtiya Xalidîyê qedandiyê. Bi Qanûna Paşnavê ku di sala 1934an de hat derxistin, malbatê paşnavê Kûfrevî girt. Kûfreviyan bi sedsalan bi rêya medreseyan ku çêkirine, kevneşopîya Neqşîyan a li ser jiyana dînî ya li Herêma Rojhilatê Anadoluyê, bi taybetî li Bedlîs, Agirî, Wan û Qersê, bi bandor parastiyê. Kûfrevî ji malbatên kurdên arîstokrat ên seyîdî ne, lê kurdperwer in. Serdestiya ku di qada dînî da avakiribûn di qada siyasî de jî parastin. Di sala 1950î de bi derbasbûna pergala pirpartîtiyê ku li Tirkiyeyê dest pê kir, xebatên siyasî yên malbatê jî zêde bûn. Jiyana siyasî ya Kasim Kûfrevî ku di sala 1950î de ji Partiya Demokrat a Agiriyê wekî Parlamenterê Agiriyê hat hilbijartin dest pê kir, heta 27ê Gulana 1960î dom kir. Qonaxa duyemîn a vê jiyana siyasî di sala 1965an da wekî parlementeriyê Agiriyê dest pê kir û bi darbeya 12ê Îlona 1980yê weke senator bi dawî bû. Gotar li ser vê yekê ye ku çima Kûfreviyên ku ev du sed sal in di warê dînî û civakî de bibandor in, ji sala 1950 û vir ve siyasîyê tercîh dikin. Ji bo vê jî xebatên têkildarî mijarê li navçeyên Kûfre (Şirvan), Bedlîs û Agiriyê hatin lêkolînkirin. Her wiha bi rewşenbîrên ku bi Kufrewî dizanin re rû bi rû hevdişin hatin kirin.

Peyvên Sereke: Arîstokrasî, şêxîtî, siyasîyê, Kufrewî

Giriş

Bitlis'te bulunan Küfrevi Tekkesinin kurucusu Şeyh Muhammed Küfrevi, 1775 tarihinde Siirt ve civarında 1264-1845 tarihleri arasında hâkimiyetini sürdüren Küfre Beyliği (Şirvan Beyliği) sınırları (Şeref Han, 1962: 258) içinde yer alan Küfra Köyü'nde doğmuştur. İlk eğitimini bu köyde almıştır. Gençliğinde ünlü âlimlerden Nakşibendi'ye Tarikatı'nın Halidiye koluna mensup Seyit Taha'nın öğrencisi olmuş ve ondan icazet almıştır. Daha sonra onun görevlendirmesi üzerine Küfra'dan Bitlis'e göç etmiş ve İnönü Mahallesi'nde kurmuş olduğu tekke de irşada başlamıştır. Aile bu şehirle bütünleştiği için Bitlis'te bulunan köklü ailelerden söz edilirken Küfrevilerden de söz edilmektedir (Kayaoğlu, 1967: 23). Küfrevi, Bitlis'te 1898 tarihinde 123 yaşında vefat etmiştir. Kendisi tarikat şeyhleri içinde 127 yıl yaşayan Zilan şeyhlerinden Şeyh Halid'ten sonra en uzun süre yaşayan şeyhtir.

Vefatından sonra tekkenin başına büyük oğlu Şeyh Abdülhâdi Efendi geçmiş, onun da vefatından sonra bunu diğer oğlu Abdülbaki Efendi takip etmiştir. Son postnişin ise Nesim Küfrevi olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi Avrupa'da da bu aileyi seven ve bu tarikata bağlı çok sayıda insanlar bulunmaktadır.

Ailenin Küfrevi soyadını alması iki aşamalı olmuştur. Birincisi, Muhammed Küfrevi, Küfra Köyü'nde dünyaya geldiği için ailenin doğduğu köye atfen kendisine ve aile üyelerine "Küfralı" denilmiştir. Eskiden insanlar doğdukları köy veya vilayet isimleri ile tanınırlardı. Örneğin Said Nursi, Nurs Köyü'nde dünyaya geldiği için doğduğu köye atfen Said Nursi, İdris-i Bitlisi ise Bitlis'te dünyaya geldiği için doğduğu kente atfen İdris-i Bitlisi olarak tanınmıştır. İkincisi ise 21 Haziran 1934 yılında 2525 sayılı soyadı kanunu kabul edilmiştir. Aile üyeleri 1957 yılında "Küfrevi" soyadını kabul etmişlerdir (Serdar, 2019: 156). Abdülbaki Küfrevi'nin torunu İrfan Küfrevioğlu ile yapılan telefon görüşmesinde ailesinin aynı tarihte Küfrevioğlu soyadını kabul ettiğini söylemiştir (telefon görüşmesi, 2021).

Küfrevilerin siyasette aktif rol alması ise iki aşamalı olmuştur: Birincisi, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimde Kasım Küfrevi'nin Demokrat Parti'den (DP) Ağrı Milletvekili seçilmesiyle başlamış ve 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan hükümet darbesi ile son bulmuştur. İkinci aşama da kendi içinde ikiye ayrılır. Birincisi, 1965'te Yeni Türkiye Partisi (YTP) ile başlayan ve 1969 yılında da Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ile devam eden Ağrı Milletvekilliği sürecidir. İkincisi de 14 Ekim 1973'te başlayan ve 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesi ile son bulan Ağrı Senatörlüğüdür.

Metodoloji

Aristokrasi, "Platon ve Aristoteles tarafından geliştirilen bir terimdir. Platon ve Aristoteles gerçek anlamda bir yönetim modeli olarak aristokrasiyi, yani ahlaksal ve entelektüel bakımdan üstün ya da en iyi olan az sayıdaki insanın yönetimini önermişlerdir" (Cevizci, 2002: 91). Aristokrasi; ekonomik, toplumsal ve siyasi gücün aristokratlar olarak adlandırılan seçkin birkaç ayrıcalıklı kişi veya soylular tarafından tutulduğu tarihsel yönetim biçimidir. Bu açıdan aristokrasi, ahlaki ve entelektüel üstünlükleri nedeniyle toplumu yönetmeye en nitelikli olduğu düşünülen "en iyilerin yönetimi" anlamına gelmekte ve "azınlığın yönetimi" olan oligarşiden ayrılmaktadır (Aristoteles, 1993: 163).

Aristokrasi, Antik Yunan döneminden itibaren ortaya çıkmıştır. Bu dönemde güç ve cesaret sahibi olan askerler üstün bir sınıf olarak kabul edilirdi. Zengin sınıftan gelerek yönetimi zorla ele geçirmeye çalışan tiranlar da aristokrasinin bir parçası olarak kabul edilmiştir (Anabritannica,

2004: 333). Orta Çağ Avrupa'sında varlığını sürdüren feodal toplumlarda genel olarak aristokrasi örnekleridir. Bu yönetim biçimi İngiltere, Rusya ve Fransa gibi büyük ülkelerde de var olmuştur. Ayrıca yönetici sınıfın dışında belirli bir toplumda sosyal sınıf için de yer alan ve kraliyet soyundan gelen kral, kraliçe, prens ve prenses unvanları ile dük, düşes, baron veya barones gibi onursal unvanlar aristokrat olmanın göstergesi olmuştur (Erez, 2017: 42-45).

Monarşilerde olduğu gibi aristokrasilerde de kan bağı önemlidir. Asalet (soyluluk) babadan oğula veraset yoluyla intikal eder ve iktidar belli asalet kriterlerine göre kullanılır. Günümüzde siyasal yapı üzerinde daha çok demokratik fikirler hâkim olduğundan hiçbir devlette aristokratik bir yapı görülmez. Bu nedenle aristokrasi bugün siyasi bir mahiyet taşımaktan çok, asaleti ifade eden sosyal bir kavramdır (Rehber Ansiklopedisi, 1989: 350).

Aristokrat ise "soylu" olma ve "soylu erki yanlısı" anlamına gelmektedir (TDK, 1998: 84). Bu nedenle aristokratlar her zaman asalet, güç ve ayrıcalığa dayalı unvanlarını yüzyıllar boyunca mensubu oldukları ailelerden almışlardır. Konumları da tamamen kazanılmış veya miras alınmış kişisel servete dayanmıştır.

Günümüzde aristokrasiye dayalı bir yönetim biçiminden ziyade daha çok "soylular sınıfı" yani "aristokratlar"dan söz edilmektedir. Eğilmez'in de belirttiği gibi "aristokrasi, kapitalizme feodalizmden miras kalmıştır. Feodal düzen, malikâne ve toprak sahibi lordlarla onların malikânelelerinin bulunduğu topraklarda çalışıp, tarımsal üretim yapan serflerden oluşurdu. Serfler, lorda ait topraklarda ürettikleri tarımsal üründen lorda belirli bir pay verir, ürünün gerisini kendileri alırdı"¹. Zaman içerisinde feodal sistemin tasfiye olmasıyla lordların toprakları azalmış ve bunun sonucunda malikânelerinde yaşamaya başlamış bu da aristokrasinin inşasına neden olmuştur. Sanayi devriminden sonra başlayan ve günümüze kadar devam eden süreç ise eski zenginlik ve gücü elinde tutan aristokrat ailelerin bu güçlerini ancak sanayi ya da ticaretle uğraşarak devam ettirebileceklerini göstermiştir.

Kürtlerde aristokrasinin oluşumu iki aşamalı olmuştur. Birincisi, Nakşibendilik öncesi dönemdir. Bu dönemde Kürt aristokrasisi Kürt beyleri, mirler, aşiret reisleri ve ağalardan oluşmuştur. Örneğin Mervaniler Devleti (İbn'ül-Ezrak, 1990) ile Hasankeyf Melikleri, Hakkâri Mirleri, Baban Beyleri ve Botan Beyleri gibi beylikler bunlara örnek verilebilir (Bruinessen, 2004: 218-271).

Kürt aristokrasinin ikinci aşaması ise Nakşibendilik ile başlar. Bunun da en büyük temsilciliğini seyit ve şeyh aileleri oluşturmuştur. Örneğin 1800'lü yıllardan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Mevlana Halid-i Şehrezori'nin (Bağdadi) atadığı halifeler sayesinde Kürt aristokrasisi dönemi başlamıştır. Arvasiler, Norşin, Ohin, Palu ve Küfre şeyhleri gibi çok sayıda aile bunun temsilciliğini yapmıştır (Yüksel, 1993: 84-85). Bruinessen'in de yaklaşımı bunu tamamlayıcı mahiyettedir. Ona göre de "hemen hemen bütün şeyhler aristokrat kökenlidir" (Bruinessen, 2004: 346).

Bu nedenle makale, aristokrat Kürt ailelerden Küfrevilerin Bitlis'te başlayan Muş ve Erzurum'u içine alarak Van Gölü havzası üzerinden İran sınırına kadar uzanan bölgeyi irşat alanı olarak seçmeyi hedeflemeleri konu edinilmiştir. Bunun için toplumsal tarih açısından toplum, din ve siyaset ilişkisini incelediği için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu nedenle evvela ailenin ilk yerleşim yerleri olan Şirvan ilçesi ile Bitlis ve Ağrı illerine 2021 yılının Haziran ve Ekim aylarında gidilmiş ve coğrafi keşifle beraber sahada sosyolojik gözlem yapılmıştır. İkincisi, Küfrevilerle ilgili yazılan hatıratlar okunmuş onların yakın akrabaları, din görevlileri ve aydın kişilerle olmak üzere

1 Aristokrasi, Burjuvazi, İşçi Sınıfı ve Küçük Burjuvalar - Mahfi ...<http://www.mahfiegilmez.com> › arist

18 kişi ile mülakatlar yapılmıştır. Üçüncüsü ise biyografik ve otobiyografik eserlerin yanı sıra konuyla ilgili yazılan kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinden de istifade edilmiştir.

1.Bitlis ve Küfrevi Tekkesi

Bitlisli ünlü âlimlerden Şerefhan, Bitlis'i tanıtırken "Bitlis kutlu ve kutsal bir yerdir; orada, Allah'ı tanıyanlardan ve ermiş evliyadan olan birçok tasavvuf adamları ve şeyhler yetişmiştir" demektedir (Şeref Han, 1962: 389). Bitlis, her zaman âlimler yatağı olmuştur. Mevlana Abdürrahim Bitlisi, Mevlana Muhammed Berkal'i, Mevlana Hüsameddin Bitlisi, Mevlana İdris El-Hâkim (İdris-i Bitlisi) ve Muhammed Küfrevi gibi âlimler Bitlis'in manevi mimarları olmuştur. Kendisi de Bitlisli olan Said Nursi ilmi çalışmalarını tamamlamak için Bitlis'in yönetim merkezi olan Gök Meydan civarında Gök Meydan Camii ile Hükümet Konağı'nın yakınında bulunan Bitlis Valisi Ömer Paşa Konağı'nın zengin kütüphanesinden iki yıl boyunca istifade etmiş yıllar sonra neşredeceği "Risale-i Nur" külliyyatının da temellerini bu konakta atmıştır. Bu nedenle Nursi, "Tarih-i hayatımı bilenlere malumdur. Elli beş sene evvel ben, yirmi yaşlarında iken, Bitlis'te merhum Vali Ömer Paşa hanesinde iki sene onun ısrarıyla ve ilme ziyade hürmetiyle kaldım" demektedir (Nursi, 2001: 217). Hocasının tavsiyesi olmakla beraber Bitlis'in her zaman fazilet sahibi insanların ve âlimlerin uğrak yeri olması da Muhammed Küfrevi'nin Şirvan'dan göç ederek Bitlis'e gelmesi için ikinci bir neden olarak ifade edilebilir.

Şirvan, bugün Siirt'e bağlı küçük bir ilçedir (Şekil: 5) geçmişin tarihi ve sosyal dokusu değiştiği gibi ilçe bugün de ekonomik açıdan büyük zorluklar içindedir. İlçenin Muhammed Küfrevi Mahallesi'nde oturmakta olan ve aynı zamanda esnaf olarak yaşamını idame ettiren İsmet Yürek ile yapılan görüşmede kendisiyle birlikte evvela Küfrevi'nin doğduğu evin (Şekil: 1) ve babasının da inşa ettiği medresenin yeri ziyaret edilmiştir (Şekil: 2). Yürek'e göre "Şirvan, eskiden Müslümanların ve Ermenilerin birlikte yaşadığı ayrıca Banahan, Çemehan ve Deştehan gibi üç köyde yaşayan Yezidileri de içine alan büyük bir yerleşim yeriymiş. O tarihte Siirt henüz vilayet vasfını kazanamamıştır. Bugün ise ilçe halkı ekonomik açıdan büyük sıkıntılar çektiği için göç vermektedir. Sorunun çözümü için ilçede bir meslek yüksekokulunun açılması gerektiğini ifade etmektedir" (Kişisel görüşme, Şirvan, 2021).

Küfrevi'nin yerleştiği Bitlis'e gelince bu tarihi kent bir zamanlar Azerbaycan ve Diyarbakır diğer taraftan da Ermenistan ile Urfa ve Nusaybin arasında ulaşımı sağlayan bir geçitti (Şeref Han, 1962: 388). Bu geçit şehri zengin bağ ve bahçelere de sahipti. Bu nedenle her yüzyılda olduğu gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Bitlis'te Nakşibendi'ye Tarikatı'nın Hâlidî'ye kolu içerisinde üç aşamalı tekke ve medrese geleneği olmuştur:

1.Gayda Tekkesi: Seyit Taha Hakkâri'den icazet alan Seyit Sibgatullah Arvasi'nin Hizan'a bağlı Gayda Köyü'nde kurmuş olduğu tekkedir (Kavak, 2020: 100). Arvasi halifelerinin faaliyetleri, Bitlis ve çevresindeki şehirlerle beraber daha çok Suriye'ye kadar uzanan bölgede yoğunlaşmıştır.

2.Norşin Tekkesi: Şeyh Abdurrahman-ı Taği tarafından Bitlis'in Norşin (Güroymak) İlçesinde açılan Norşin Tekkesidir (Bu yapı halk arasında daha çok medrese olarak bilinmektedir). Bu medreseyi inşa eden Şeyh Abdurrahman-ı Taği, Sibgatullah Hizani'nin öğrencisi olduğu için ilim ve tasavvuf konularında karar alırken her zaman eğitim aldığı Gayda Tekkesinin gölgesinde kalmakla beraber etki alanı çok daha geniş bir alana yayılmıştır (Kavak, 2020: 142). Bu nedenle irfan merkezi olarak inşa edilen bu tekkede de diğer tekke geleneklerine uygun tarzda öğrenci yetiştirilmiştir.

3.Küfrevi Tekkesi: Şeyh Muhammed Küfrevi'nin Bitlis'in İnönü Mahallesi'nde inşa ettiği tek-

kedir. Küfrevi, ilk eğitimini babasından aldıktan sonra bir yıldan daha az bir süre içerisinde Seyit Taha Hakkârî'den icazet almış sonra bu tekkede irşada başlamıştır (Kavak, 2020: 115). Bu aynı zamanda Küfrevi'nin olgunluk döneminin başladığı zaman dilimidir. Kendisi ile görüşme yapılan Abdulcebbar Kavak, "Taşrada gelişen tekke geleneğinin cami etrafında şekillendiğini, büyük kentlerde ise camii ile beraber medresenin de devreye sokulduğundan söz etmektedir" (telefon görüşmesi, 2021).

Küfrevi Tekkesinin halifeleri Bitlis'te başlayan Muş ve Erzurum'u içine alarak Van Gölü havzası üzerinden İran sınırına kadar uzanan bölgeyi irşat yapılacak alan olarak hedeflemişlerdir. Bundan geri kalmayan Küfrevi ise iki aşamalı bir çalışmanın içine girmiştir. Birincisi, halifelerine kol kanat germiştir. İkincisi ise İyaz bin Ganm komutasındaki İslam Ordusu 639-640 tarihleri arasında Diyarbakır'ı, bundan bir yıl sonra da Bitlis ve Siirt civarlarını fethetmiştir (İslam Ansiklopedisi, 2001: 499). Fetihden hemen sonra Bitlis'te bulunan Ermeni kiliselerinden birisi, Kızılmescit adıyla camiye çevrilmiştir (Şeref Han, 1962: 398). Küfrevi, ikinci vazife olarak isim değişikliği yapılan bu camide imamlık yapmıştır. Bitlis'te çok sayıda halife yetiştiren Küfrevi, 1898 tarihinde vefat etmiştir. Bu üç tekke geleneğinden gelen halifeler, büyük âlim ve mutasavvıf Seyit Taha Hakkârî'nin etkisinde kaldıkları için toplumu uzun yıllar etkilemişlerdir. Ayrıca tekke ve medrese geleneğini yaşatmış ve ilmiye sınıfını da canlı tutmuşlardır. Bugün ise Küfrevi tekkesi tamamen sönmüştür.

Küfrevi Tekkesi'ne bağlı olmamakla beraber Muhammed Küfrevi'nin bir talebesi gibi zaman zaman onu ziyaret eden ve ondan manevi dersler alanlardan birisi de Said Nursi'dir. Nursi, Barla Lahikası isimli eserinde "Saniyen: Silsile-i ilmiyede bana en son ve en mübarek dersi veren ve haddimden çok ziyade şefkatini gösteren, Hazret-i Şeyh Muhammedü'l-Küfrevî'nin hulefâsından Alvarlı Hoca Muhammed Efendiye ve ihvanlarına çok selâm ve arz-ı hürmet ederim. Ve o havalide Nurlarla alâkadar senin dostlarına çok selâm ve Nur hizmetinde muvaffakiyetlerine dua ederiz" demektedir (Nursi, 1996: 304). Ayrıca Nursi'nin ders aldığı hocalarından söz edilirken "Şark'ın büyük ulema ve meşâyihinden olan Seyit Nur Mehmet, Şeyh Abdurrahman-ı Taği, Şeyh Fehim ve Şeyh Mehmet Küfrevî gibi zevat-ı âliyenin her birisinden ilim ve irfan hususunda ayrı ayrı derslere nail olduğundan, onları fevkalâde severdi. Ulemadan Şeyh Emin Efendi, Molla Fethullah ve Şeyh Fethullah Efendilere de ziyade muhabbeti vardı" denilmektedir (Nursi, 1999: 51).

Nursi'nin ders aldıklarından birisi de yukarıda ismi geçen Küfrevi'nin hem kayın biraderi ve hem de ilk halifesi olan Şeyh Emin Efendi'dir. Şeyh Emin Efendi, İstanbul'a gitmiş ve Sultan II. Abdülhamit ile tanışmıştır. Padişahın İstanbul'da biraz daha fazla kalmasını istemesi üzerine "Ben hocam Küfrevi Hazretlerinden İstanbul ilim ve irfanını tetkik etmek üzere münasip bir müddetle izin aldım. Onun malumatı dışında bir gün dahi duramam" demesi üzerine Padişah, "Nasıl olurda böyle adamlardan haberimiz olmaz" diyerek şeyhülislama çıkışmıştır (Kayaoğlu, 1967: 70-71). Küfrevi'nin son halifesi ise halk arasında "Alvarlı Efe" olarak bilinen Muhammed Lütfü Efendi'dir. Mehmet Kırkinci hatıralarında Alvarlı Efe'den söz ederken "Bitlis'teki Küfrevizade Muhammed Efendi'nin halifelerinden biriymiş. İrşat faaliyetlerine Hasankale'nin Alvar Köyü'nde imam iken başlamış ve birçok insanın hidayetine vesile olmuştur" demektedir (Kırkinci, 2007: 23). Ayrıca Küfrevi Tekkesinde üç yüzden fazla halife ve mutasavvıf yetişmiştir.²

Nursi gibi II. Abdülhamit'te Küfrevi'yi çok sevmiş Küfrevi'nin ölümünden sonra merkatı üzerine türbe inşa ettirmiştir (Şekil: 3). Bitlis'te bulunan tarihi Küfrevi Türbesinin dış kitabesine

2 Şeyh Muhammed Emin Efendi, Hâce Muhammed Lütfü Efendi, Halife Mustafa, Halife Şeyh Salih, Halife Şeyh Ramazan Tutakî, Şeyh İbrahim, Şeyh Fethullah, Halife Yusuf Kağızmanî, Halife Zeynelabidin Kağızmanî, Halife Molla Ahmed Çaldıranî, Molla Muhammed Mutkî, Şeyh Şemseddin Kaşûrî, Molla Abdullah Kazanî, Halife Abdülhamid Üsküdarî, Halife Mahmud Erzincanî, Molla Numan Karsî bunlardan birkaçıdır (Küfrevî, 2013: 21-22).

göre türbe, 1898 tarihinde Sultan Abdülhamit tarafından İtalya'dan getirtilen mimarlara barok³ tarzında inşa ettirilmiştir (Serdar, 2019: 192). Küfrevi'nin torunu Cesim Küfrevi 1952 yılında İstanbul Sirkeci'de bulunan Akşehir Palas Otel'i'nde Said Nursi'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında Nursi'nin kendisine "Muhammed Küfrevi benim üstadımdır, onun türbesine ben de taş taşıyacağım diyerek, arkasına konan bir taşı türbeye kadar götürdüğünü" söylemektedir (Şahiner, 2005: 337). Barok tarzı inşa edilen türbe, kuzey- güney boyunca uzanan dört kubbeli revak ve ana türbe mekânından oluşmaktadır.⁴

Bitlis'te hâkim olan mimari tarzdan çok farklı olan Küfrevi Türbesi (Şekil: 4), İstanbul'daki "Geç Dönem Osmanlı Mimari'si, XVIII. ve XIX. yüzyıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesiyle başlamış ve 1922 yılına kadar sürmüştür. Gerileme sadece askeri alanda olmamış ben-bilinci ve kimlik konusunda da köklü bir gerileme ve çöküş süreci içine girmiştir (Kalın, 2020: 334). Cumhuriyetin kurucu elitleri yeni bir kimlik inşası içine girdikleri için Osmanlı'nın son iki yüzyılını karanlık dönem olarak tanımlamışlardır. Bu nedenle XVIII. yüzyılda başlayan gerileme döneminin aksine mimarlık alanında çok farklı bir sonuç ortaya çıkmıştır. Osmanlı sanatına Batı etkisinin girdiği bu dönemde özellikle süslemede barok (Gülgen, 2019: 74) ve rokoko gibi Batı kaynaklı üsluplar kendini göstermiştir.

Arvasilerde olduğu gibi Küfreviler de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yaşayan Kürtlerle karşılıklı iki tür etkileşim içinde olmuşlardır. Birincisi, tekke, medrese ve tarikat geleneğini sürdüren seyitler, bu unsurları aracı ederek Kürtlere Abdulkadir Geylani'nin kurucusu olduğu Kadiri Tarikatı'nın bölgede yayılmasına neden olmuşlardır. İkincisi ise aslen Arap asıllı olan bu seyitler, Kürtlere İslam'ı öğretmek için Kürtçe öğrenmişlerdir. Bu da zamanla onların Kürtleşmelerine neden olmuştur (Kiran, 2021: 122). Bu nedenle Küfreviler, diğer seyit aileler gibi Kürtleşen aristokrat Kürt ailelerdendir. Kendisi ile görüşülen İrfan Küfrevioğlu, "Küfrevilerin Kürtleştiğini kabul etmekte ve aile içinde her zaman Kürtçe konuşulduğunu" söylemektedir (telefon görüşmesi, 2021). Ayrıca türbe ziyaretine gelen ziyaretçilerin türbenin bakımını üstlenen aile bireyleriyle Kürtçe de iletişim kurmaları bu Kürtleşme sürecinin bir ispatıdır.

Türkiye'nin de içinde yer aldığı Ortadoğu toplumları toplumsal yapı açısından Orta Çağ Avrupa toplumlarının bazı karakteristik özelliklerini taşır. Ortadoğu toplumları farklı rol, statü ve üstlenmiş oldukları işlevler açısından dört temel tabakadan oluşmaktadırlar. "Kültür, din ve geleneğin sürdürülmesi ve iletilmesi, din adamlarının, yazarların ve hesap adamlarının oluşturduğu Kalemîye'nin, toprakların korunması da askerlerden oluşan Seyfiye'nin sorumluluğunda idi. Tüccarlar ve sanatkârlar malların üretimi ve ticaretinden, köylü ve çiftçilerden oluşan dördüncü tabaka ise yiyecek sağlamaktan sorumluydu (Alpkaya ve Duru, 2012: 368). Bu özellikler Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliydi. Klasik dönem olarak ifade edilen Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri yöneten ve yönetilenlerin olduğu bir zaman aralığı söz konusu olmuştur. Başta padişah ve askerlerden oluşan kesim yönetenlerin ilk kolunu oluştururken, İslami bilgiler konusunda uzman

3 Barok mimari 16. yüzyılda İtalya'da Rönesans'la beraber ortaya çıkan 16. ve 18. yüzyıllar arasında İtalya'dan da Avrupa'ya yayılan bir mimari akımdır. Bu akım 18. yüzyıl sonlarına doğru yerini Rokoko tarzındaki yapılara bırakmıştır. Barok mimarının ilk örneği ise ünlü mimar Giacomo Barozzi da Vignola tarafından 1568 yılında Roma'da yapımına başlanan Gesu Kilisesidir. Barok mimari, gittikçe büyüyen Protestanlık akımına karşı Katolik Kilisesi tarafından halkın ilgisini Protestanlıktan uzaklaştırmak için Roma'da ortaya çıkmıştır. İtalya'da ki din odağının aksine, Fransa'da Barok mimarının öncelikli amacı Versay Sarayı'nda olduğu gibi Kral XIV. Louis'inin sahip olduğu gücü yüceltmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle Fransız monarkları ile varlıklı seçkin kesim, barok mimariyle şatolar, malikâneler ve saraylar yapmıştır. Buna karşılık "Türkiye'de barok, ilk olarak rokoko süsleme motiflerinin ithali edildiği üslubu izleyerek kendine Osmanlı sanatında yer bulmuştur. Bu sebepten ötürü barok üslubunu, bezemeye hâkim olan rokoko üslubundan ayırmak zordur" (Esra Halıcı, XVIII-XX Yüzyılda Osmanlı Sanat Ortamı, s.588).

4 Türbede Muhammed Küfrevi başta olmak üzere aile efradından 2'si kadın, 7'si de erkek olmak üzere toplam dokuz mezar bulunmakta bir mezar yeri ise boş bırakılmıştır (Bitlis, 20.11.2021).

olan ulema ise ikinci kolu oluşturmuştur. Bu açıdan düşünüldüğü zaman din konusunda uzman olan Muhammed Küfrevi ile başlayan süreç bu ailenin de yöneten yani aristokrat bir aile olduğunu göstermektedir.

Bu şekilde başlayan karşılıklı etkileşim onların seyit vasıflarını korumakla beraber Kürtlerle olan kültürel bütünleşmelerini de geliştirmiştir. Nitekim Musa Anter anılarında Kasım Küfrevi ile aynı dönemde hem öğrenci ve hem de arkadaş olduklarını bu nedenle de Edirnekapı’da sürgün hayatı yaşayan babası Şeyh Abdülbaki Küfrevi’den söz ederken de “O vakit, aşağı yukarı 80-85 yaşlarında idi. Aksakallı, nurani, tipik bir Kürt simasıydı. Elini öptüm. Kasım beni tanıştırdı. Abdürrahim Beyin kızı ile nişanlı olduğumu öğrenmiş ve beni gıyaben tanıyordu. Tüm konuşmalarımız doğal olarak Kürtçe olarak geçiyordu” demektedir (Anter, 2011: 83). Anter’in ifadelerinden anlaşıldığı gibi Kürtler ile seyitler arasında Kürtçe üzerinden kurulan bir iletişim söz konusudur. Torunu Cesim Küfrevi’nin anlatımına göre de dedesi Arapça, Farsça ve Kürtçe biliyordu (Serdar, 2019: 2). Bu şekilde başlayan iletişim ve etkileşim Küfrevi ailesi gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde yaşayan başta Arvasi ve Küfrevi gibi aileler olmak üzere Menzil, Zilan ve diğer bütün seyit ailelerini de Kürtleştirmiştir. Bruinessen’de seyit ailelerden söz etmektedir. “Onlara Kürdistan’ın her tarafında rastlanır ve Arap kökenli oldukları halde, tamamıyla Kürtleşmişlerdir” demektedir (Bruinessen, 2004: 306).

Muhammed Küfrevi’nin vefatından sonra tekkenin başına en büyük ve aynı zamanda “Hazret-i Şâh” lakabı ile bilinen oğlu Şeyh Abdülhadi Efendi geçmiş ve postnişin olmuştur. Kendisi aynı zamanda babasının halifesidir. Tekkenin başında ölüm tarihi olan 1914 yılına kadar kalmış vefat ettiğinde Küfrevi Türbesi’ne defnedilmiştir. Postnişinliğe ise 1872 tarihinde Bitlis’te dünyaya gelen kardeşi Abdülbâki Efendi geçmiştir (Kutlu, 2006: 54).

Şeyh Abdülbaki Efendi tekkede talebe yetiştirmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin son döneminde kurulu yapı ile bir sorun yaşamamak için de iki açıdan pragmatist davranmak mecburiyetinde kalmıştır. Birincisi, 1914 yılında çıkan Bitlis İsyanıdır. Abdülbaki Efendi hem bu isyana ve hem de bu isyanı destekleyenlere karşı çıkmıştır. İkincisi ise verilen Kurtuluş Savaşı’dır. Bu savaşta da desteklemiştir.

1.1.Bitlis İsyanı

23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul merkez olduğu için Kürtler kendi aralarında organize olmaya ve Kürtçe yayın yapmaya başlamışlardır. Kürtler siyasal eğilimlerini iki nokta üzerinde düğümlemişlerdir. Birincisi, Osmanlı Devleti’nin tebaası olan kesimlerin bağımsızlıklarını elde etmek için bir çabanın içine girmeye başlamasının meydana getirdiği olumsuzluğa şahit olmuşlardır. İkincisi ise iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyetinin çalışmalarına duydukları tepkidir (Bingöl, 2014: 356). 1912 yılından itibaren başlayan Birinci Balkan Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti Balkanlarda bulunan topraklarını kaybetmeye başlamıştır. Bundan etkilenen Kürtler de bağımsızlığa yönelik taleplerde bulunmuşlardır (Demitaş, 2014: 369). 1914 yılında Bitlis’te başlayan isyan bunun sonucudur.

Aslında isyanın gözükmeyen nedenlerinden birisi Sultan Abdülhamit’in 1894 tarihinde Molla Selim’le birlikte Seyit Abdulkadir ve Hacı Musa Bey’i Hicaz’a sürgüne göndermesiyle başlamıştır. Bu kişiler 1896 tarihinde affedilmiş ama devletin izlediği klasik yöntemle karşı tepkilerini Bitlis’te isyan çıkararak göstermişlerdir (Bingöl, 2013: 33). Daha sonra Bitlis İsyanını tetikleyen Gayda Tekkesi olmuştur. Tekkenin başında bulunan Seyit Celalettin şeyhliğin yanında aynı zamanda toprak

ağasıydı. Kardeşi Seyit Muhammed Nur, Molla Selim'in hem hocası ve hem kayın pederidir. Molla Selim ise Seyit Muhammed Nur'un halifesi olduğu gibi oğlu Seyit Şahabettin'in de hocasıdır. Böylece tekkenin kendi içinden kaynaklı çapraz bir ilişki söz konusudur.

Bu süreçte Küfrevi Tekkesine gelince tekkenin başında bulunan Şeyh Abdülbaki Efendi, çıkan bu isyanı desteklememiş ve tercihini devletten yana koymuştur. Osmanlı Devleti de kendisini "Beşinci Mecidi Nişanı" (BOA, BEO. Dosya No:4312)⁵ ile ödüllendirilmiştir.

1914 yılının Mart ayının son haftasında Molla Selim'in öncülüğünde başlayan ve Seyit Şahabettin ile Seyit Ali'nin de desteklediği ilk Kürt isyanı hükümet güçleri tarafından Nisan ayının ilk haftasında bastırılmıştır. İsyanın başını çeken Seyit Ali, Seyit Şahabettin ve Feqi Helil ile birlikte 27 kişi halk arasında Goy Meydan, tarihte ise Gök Meydan (Şeref Han, 1962: 396) denilen yerde asılmışlardır. Bir hafta önce evlenen Seyit Mehmet Şirin, Molla Muhyettin, Dücane Cündioğlu'nun dedesi Feqi Cindi ve diğerleri ise Çarşı Meydan'da asılmışlardır (Bingöl, 2014: 61).

Bitlis konusunda araştırmalar yapan Nimetullah Atal ile yapılan görüşmede kendisi "Bitlis'te idam edilen Seyit Ali, Seyit Şahabettin, Feqi Helil ve başka insanlar Gök Meydan'da idam edildikten sonra orada bulunan tarihi mezarlıkta toprağa verilmiştir. 1946'lı yıllarda ise dönemin hükümeti bu mezarlığın olduğu yere hükümet konağı inşa etmek istemiştir. Ancak başta Seyit Selahattin İnan olmak üzere Bitlis halkı buna şiddetle itiraz etmiştir. Sonunda buradan çıkarılan üç cenaze merkeze bağlı Ava Köyü'nde toprağa verilmiştir" demektedir (Kişisel görüşme, Bitlis, 2021).

Rus konsolosluğuna sığınan Molla Selim ise yapılan antlaşma gereği oradan alınmış ve konsolosluk önünde asılmıştır (Kadri Cemilpaşa, 2014: 47). Önemli bir isyan olan Bitlis İsyanı ile Şeyh Abdüsselam Barzani İsyanı aynı tarihte başlamış ve her iki isyan da bastırıldıktan sonra Şeyh Selim Bitlis'te, şeyh Abdüsselam Barzani ise, farklı bir tarihten söz edilmekle beraber, aynı tarihte Mosul'da idam edilmiştir (Barzani:2006: 27). Bitlis halkı idam edilenler için şu ağıtı yakmıştır:

Çûme Bedlisê xopanê di kortê da
Daraxaci rast kiribun tê da.
Kindirên zeytkiri berdabûn pê da.
Şêx Şabedin, Seyid Ali, Mehmet Şirin avêtibun pê da
Kindir qetiyabu ji ba Xwedê da
Şêx Şabetin ketibu erdê da
Dilê neyeran kevir bû tê da
Disa şêx avetibun kindirê sêpê da (Anonim)

1.2. Kurtuluş Savaşı

Şeyh Abdülbaki Efendi, Kurtuluş Savaşı'nı desteklemiştir. Bu süreçte Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Küfrevi Tekkesi ve ona bağlı halifeler ile müritler halkı

5 Osmanlılar'da Batı tarzında ilk nişan 29 Ağustos 1852 tarihinde yayınlanan nizamname ile Mecidi Nişanı kabul edilmiş iftihar nişanı ise kaldırılmıştır. Bu nişan birden beşe kadar derecelendirilmiştir. Birinci derece 50, ikinci derece 150, üçüncü derece 800, dördüncü derece 3000 ve beşinci derede 6000 olmak üzere toplam 10.000 adet olarak belirtilmiştir. Bütün nişan sahipleri vefat ettikleri zaman aldıkları nişanları hazineye iade etmek mecburiyetindeydi. Yabancılara verilen nişanlar ise bir sınırlandırılmaya tabi tutulmamıştır. Cumhuriyet döneminde ise 29 Kasım 1934 tarihinde kabul edilen 2590 sayılı kanunla bütün sivil rütbe, nişan ve madalyalar kaldırılmıştır (İslam Ansiklopedisi, TDV Yay. 33.cilt, İstanbul, s.154-156).

da bilinçlendirerek gönüllülük esasına dayalı olarak ülke savunması için çaba sarf etmişlerdir. Bu uğurda tekke şeyhlerinde Abdülaziz Abiri, 1914 yılında Rusların bölgeyi işgal etmeleri üzerine müritleriyle beraber Tutak İlçesine gelmiş ve yapılan savaşta Kılıçgedik mevkiinde şehit olmuştur (Kavak:2020: 54). Aynı şekilde 1916 yılında Ruslar Bitlis'i işgal ettikleri için Küfrevi Tekkesi mensuplarıyla beraber bu işgale karşı direnmiş bu nedenle de Şeyh Abdülbaki Efendi'nin kardeşi Şeyh Abdülhalik Efendi Ruslar tarafından şehit edilmiştir (Serdar, 2019: 93).

1916 yılında Bitlis'e gelen Mustafa Kemal, Şeyh Abdülbaki Efendi'yi ziyaret etmiş ve 27 Ağustos 1917 tarihinde kendisine göndermiş olduğu ilk mektup, "Küfrevi Şeyhi Abdülbaki Efendiye Mektup" (Tevetoğlu, 1973: 20-24) başlığını taşımaktadır. Nalbantoğlu'na göre "Şeyh Abdülbaki Efendi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında Atatürk'e destek vermiş gerçek vatanperverlerden birisidir" (Nalbantoğlu, 1994: 13). Mustafa Kemal'in kendisi için göndermiş olduğu 13 Ağustos 1919 tarihli ikinci mektup ise "Bitlis, Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi'ye" hitabı ile başlar (Atatürk, 1961: 939-940). Anter, Şeyh Abdülbaki Küfrevi'nin Mustafa Kemal konusunda kendisine, "Osmanlı, kendisinin idamına karar vermişti ve Osmanlı devletince, Kürtler için her zaman söylenen "eşkıyalık" sıfatı ona da verilmişti. Fakat ben ve diğer Kürt şeyh, bey ve ağalar onu koruduk. Erzurum Kongresi'ni akdettiklerini" söylemektedir (Anter, 2011: 84). Sonra Kâhtalı Hacı Bedir Ağa ve Dersimli Diyar Ağa ile de Sivas Kongresi yapmışlardır. Mustafa Kemal'in, üçüncü mektubu 24 Ağustos 1920 tarihlidir ve "Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi'ye" hitabı ile devam eder (Tevetoğlu, 1973: 22-23). Mustafa Kemal, dördüncü mektubunu 27 Şubat 1922 tarihinde "Bitlis'te Küfrevi Şeyhi Abdülbaki Efendi'ye" (Tevetoğlu, 1973: 23) ve son mektubu ise 4 Mart 1922 tarihlidir o da "Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Baki Efendi'ye" hitabı ile son bulmaktadır (Tevetoğlu, 1973: 23-24). Bu hitaplardan da Abdülbaki Efendi'nin gerek Osmanlı Devleti ve gerekse de cumhuriyet öncesi değişim yanlısı kesimle bir eklemlenmenin içine girdiğini göstermektedir.

Mustafa Kemal'in Küfrevilerle kurduğu diyalog, onların toplumda kanaat önderi rolüne sahip olduklarını göstermektedir. Kanaat önderleri, toplumun işleyişinde, gündelik rutinlerin gerçekleştirilmesinde meydana çıkan sorunların çözülmesinde rol aldıkları gibi düğün ve cenaze gibi kültürün olağan işleyişinde de toplumun önünde giden ve aynı zamanda topluma mihmandarlık yapan liderlerdir (Ulutaş, 2015: 3). Toplumda bu şekilde ortaya çıkan kanaat önderleri aynı zamanda "doğal lider"lerdir. Çünkü toplum bu insanları kendi içerisinde çıkarmıştır. Bunlar da buldukları yerin ilim ve kültür hayatında canlılık meydana getirmişlerdir. Ayrıca dini kimlikleriyle İslami ahlak ve maneviyatın yaygınlaşmasına öncülük etmişlerdir. Bu da toplumsal dokunun güçlenmesi için kardeşlik ortamının geliştirilmesine katkı sunmuştur.

Abdülbaki Küfrevi'nin 1943 yılında vefatından sonra eğitimini Küfrevi Tekkesinden alan oğlu Şeyh Nesim Küfrevi, tekkenin dördüncü postnişini olmuş ve bunu da vefat tarihi olan 1950 yılına kadar sürdürmüştür. Vefat ettiği zaman dedesi Şeyh Muhammed Küfrevi'nin türbesine defnedilmiştir (Kutlu, 2006: 54).

1914 yılında Bitlis'te başlayan "Bitlis İsyanı" ile cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleşen "Şeyh Said Hadisesinin" dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde tekke ve medrese kaynaklı başka bir başkaldırı olmamıştır. Devlet, şeyhlerin kendisine olan bağlılıkları ve savaşlarda göstermiş oldukları yararlılıkları göz önünde tutarak Küfrevilerde olduğu gibi diğer aileleri de ekonomik açıdan desteklemiştir. Osmanlı Devleti bunu daha önce kurmuş olduğu Nakibul Eşraf Kurumu sayesinde Arvası, Küfrevi ve diğer seyit aileleri maaşa bağlayarak göstermiştir.

Küfrevi Tekkesinin dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde kurulan tekkelerin

şu işlevlerinden söz edilebilir. Birincisi, talebeler edep ve adapla beraber fıkıh, kelam, tefsir ve mantık gibi en az 12 dalda eğitim ve öğretime tabi tutulmuşlardır. İkincisi ise buralarda görev yapan âlimler her zaman devlete bağlı kalmış ve talebeleri de bu doğrultuda yetiştirilmişlerdir. Üçüncüsü, toplumun ihtiyaç duyduğu molla ve âlimlerin çıkmasına neden olmuşlardır. Dördüncüsü ise bu tekkeler Arapça, Farsça ve Kürtçe ile birlikte Şafii fıkının öğretildiği mekânlar olmuştur.

Tekkelerin tamamlayıcı versiyonu olan medreseler de buldukları yerlerde zamanın barış ve huzurunu temin eden en büyük güç olmuşlardır. Aşiretler arası kavgalar ile kan davaları bu medrese mekânlarında çözülmüş ve bu durumlarda şeyhler her zaman arabulucu rolü oynamışlardır (Bruinessen, 2004: 113-114). Ayrıca medreseler Müslümanların ahlaki üretimi yapan kurumlar olmasının yanı sıra İslami bilgi üreten eğitim kurumları da olmuşlardır. Buralarda halkın ve kurumların temel ihtiyacı olan ilim adamı yetiştirilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra tekke ve zaviyelerin kaldırılarak işlevsizleştirilmesi süreci o tarihten itibaren İslami bilgi kaynağının kurutulmasına neden olmuştur. Bilgi üretimi yapılamadığı için onun yerine daha önce üretilen bilginin tekrarı üzerinden okumalar yapılmıştır (Arslan, 1989: 135). Ahlak üretimi ile birlikte bilgi üretiminin yapılamaması modern dünya ile İslam toplumu arasındaki dengeyi bozmuştur. Çağın gerisinde kalan bu kurumun yeniden inşasına da gidilememiştir. Bu nedenle de Müslümanlar bugün postmodern dünyanın sorunlarına cevap verememek gibi bir sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Zamana yenilen medreseler Müslümanların yaşadığı teknolojik yenilgi ile beraber sosyal yaşamlarını idame ettirebilecekleri ahlaki gelişimi de sunamadıkları için dünyevi yenilgiye uğramışlardır. Batı dünyası ise inşa ettiği üniversitelerde teknoloji üretimi yapmış ve buna dünyevi seviyede de ahlaki gelişimini ilave ederek coğrafyasını yaşanılır kılmıştır.

2.Aristokrasi ve Küfreviler

Klasik düzeyde üç tip aristokrat ailelerden söz edilebilir:

- 1.Askerî aristokratlar
- 2.İktisadi aristokratlar

3.Siyasi aristokratlar (Mills, 1974: 385). Bunların dışında dini, hem dini ve hem de siyasi aristokratlardan da söz edilebilir. Aristokratlar, asaletli insanlardır ve geçmişe dayalı kurdukları köprüleri vardır. Ayrıca iyi bir öğrenim görmüş ekonomik, sosyal ve siyasal gücü uzun yıllar ellerinde bulundurmışlardır. Bunların yönetim biçimine de “aristokrasi” denilir. Aristokrat aileler varlıklarını veraset üzerinde sürdürürler ve toplumsal birer artıktırlar.

Küfrevilerde oluşan aristokrat yapının ise Mills’in yaklaşımının ötesinde kendini hem dini ve hem de siyasi yapı üzerinde ve üç faktör dâhilinde inşa ettiği görülmektedir:

Bunu belirleyen birinci faktör “dış neden”dir. Arvasilerde olduğu gibi Küfrevilerde hem dini ve hem de siyasi aristokrat ailelerdendir. Arvasiler Bağdat’tan Anadolu’ya göç etmişlerdir. Küfreviler ise Muhammed Küfrevi’nin babası, Şirvan’ın saygın âlim ve mutasavvıflarından olan Şeyh Yusuf İzzeddin el-Bağdadî el-Kûfî el-Medenî ile Halid Bin Velid’in soyundan gelen annesi seyide Halide Hanım, Medine’den Irak’a gelmiş buradan da Küfra’ya göç etmişlerdir (Serdar, 2019: 1). Bu nedenle ailelerin aristokratlığı kışladan, bürokrasiden veya Şevket Süreyya Aydemir’in ifadesiyle topraktan gelmekten ziyade asaletlerinden gelmektedir. Bu asalet de tekke ve medreseden beslenmiştir yani dinidir. Cesim Küfrevî, dedesi Muhammed Küfrevî’nin Haseni kolundan seyit olduğunu söylemektedir (Serdar, 2019: 36). Küfrevî Tekkesinden verilen eğitim ve yetiştirilen ha-

lifelere verilen icazet beraberinde din üzerinden yeni bir “kimlik” inşasını meydana getirmiştir.

Aristokrat ailelerin işlevleri arasında siyaseti araç sallaştırarak merkez ile taşra arasında köprü kurmak gibi bir vazifeleri de vardır. Nesim Küfrevi klasik düzeyde tekke geleneğini sürdürerek Küfrevi Tekkesinin doğuya bakan yüzü olmuştur. Ailenin batıya bakan yüzünü ise kardeşi Kasım Küfrevi'nin siyasette rol alması ile yaşatılmıştır. Kasım Küfrevi şeyh olmakla beraber daha çok siyasetle tanınmış bu da politik kimliğinin dini kimliğinin önüne geçmesine neden olmuştur. Bu iki ayrı rolün mevcudiyeti aile içinde zaman zaman bir takım tartışmaların başlamasına da neden olmuştur. Küfrevi'nin siyasette aktif rol alması 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimde Demokrat Parti'den Ağrı milletvekili seçilmesiyle başlamış (TBMM Albümü, 2010: 542) ve 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan hükümet darbesine kadar devam etmiştir. İkinci aşama ise 1965'te Yeni Türkiye Partisi ile başlamış ve 1969 yılında da Cumhuriyetçi Güven Partisi ile devam eden Ağrı Milletvekili sürecidir. Daha sonra 14 Ekim 1973'te başlayan ve 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesi ile son bulan Ağrı Senatörü süreci de vardır.

Dış nedeni belirleyen “İslam”dır. Kasım Küfrevi'nin siyasette aktif rol alması İslam sayesinde olmuştur.

Aristokrat yapıyı belirleyen ikinci faktör “iç neden”dir. Tekkenin ilk kurucusu Muhammed Küfrevi, ilk evliliğini Fersak şeyhlerinden birisinin kızı Baziğa Hanım, ikinci evliliğini ise ilk halifesi Seyit Mehmet Emin Efendi'nin kız kardeşi seyide Fatma Hanımla yapmıştır. Aristokrat Kürt aileler evliliklerini evvela aile içinde amca, hala, dayı ve teyze çocukları arasında yani “iç evlilik”, ikinci aşamada ise kendileriyle eş değer gördükleri diğer ağa, şeyh ve seyit ailelerle dış evlilikler yaparak gerçekleştirirler. Dış evlilikler arttığı oranda da aristokrat ailelerde çözümler başlar. Bu nedenle aristokrat ailelerden Arvasilerde olduğu gibi Küfrevilerde de iç evlilik yaygındır. İç evlilik iki nedenle yapılır. Birincisi, asalet nedeniyledir. Örneğin Küfrevilerin, Şirvan'ın aristokrat ailelerinden Şirbeyler hanedanıyla da akrabalıkları bulunmaktadır. Muhammed Küfrevi'nin büyük oğlu Şeyh Abdülhadi Efendi, Şirbeyler Hanedanı mensubu Mir Muhammed Küfrevi'nin kızı Cemile Hanım'la evlenmiştir. Küçük oğlu Şeyh Abdülbari Küfrevi ise Mir Muhammed'in oğullarından Şeyhi Beyin kızı Aliya Hanımla evlenmiştir (Erden, 2002: 34). İç evliliğin zorunlu bir neticesi olarak Aliya Hanım eşi Şeyh Abdülbari'nin Ağrı Eleşkirt'te vefatından sonra Bitlis'e dönmüş eşinin yeğeni Şeyh Nesim Küfrevî ile evlenmiştir. Bu evlilik asalet nedeniyle olmuştur. Nesim Küfrevi, eşlerinden biri Arvasilerden olmak üzere toplam beş evlilik yapmıştır (Serdar, 2019. 142) Muhammed Küfrevi'nin torunu Şeyh Abdülvehhâb Küfrevi ise Küfrevî şeyhlerinden Zübeyir Efendinin kızıyla evlenmiştir. İkincisi ise fakirlik nedeniyledir. Fakir aileler ekonomik açıdan sıkıntı çektikleri için iç evlilik yaparlar.

Belirleyici olan üçüncü faktör ise aristokrat ailelere mensup insanlar mezar yeri olarak doğdukları köy, kasaba veya illeri tercih ederler. Doğdukları her köy, kasaba veya il kendileri için aristokratlar mezarlığıdır. Muhammed Küfrevi her ne kadar Küfra sınırları içerisinde dünyaya gelse dahi Bitlis'e göç etmiş ve orada kurduğu yapı sayesinde daha çok Bitlisli olarak tanınmıştır. 1898'te vefat eden Muhammed Küfrevi'nin merkatının uzun yıllar tekke faaliyetlerini sürdürdüğü Bitlis'te olması bu nedendir. Merkatın üzerine türbenin yapılması ve aile efradının da bu türbe içinde konumlandırılması aristokrat ailelere özgü hasletlerdendir. 1943 yılında vefat eden Abdülbaki Küfrevi'nin cenazesi ise o günkü imkânsızlıklar göz önünde bulundurularak Cumhurbaşkanı İnönü'nün girişimleri sonucu Eyüp Sultan Mezarlığı'na defnedilmiştir. Daha sonra 1944 yılında oğlu Şeyh Nesim Küfrevi'nin girişimleri sonucu cenazesi buradan alınmış ve Bitlis'te bulunan türbeye nakledilmiştir. Diğer oğlu Şeyh Abdülhadi Efendi de türbeye defnedilmiştir. Daha sonra vefat

eden Şeyh Nesim Küfrevi ve eşinin de mezarları bu türbededir. 1906 yılında vefat eden Seyit Mehmet Efendi ile daha sonra vefat eden oğlu ve gelininin mezarları ise Küfrevi Türbesi'nin hazinesinde bulunmaktadır. Üçüncü faktörü belirleyen "coğrafya"dır. Eyüp Sultan Mezarlığında bulunan mezara ise vasiyeti üzerine 3 Aralık 1992 tarihinde vefat eden Kasım Küfrevi defnedilmiştir (Serdar, 2019: 160). Kasım Küfrevi, mezar yeri olarak Küfrevi Türbesi yerine Eyüp Sultan Mezarlığını seçmesi kendi bağlamında doğrudur. Çünkü Kasım Küfrevi Yassıada Mahkemesinde yapmış olduğu savunmasıyla (Ağaoğlu, 2004) şeyhliğini zaten orada bırakmıştı. Bunun bilinci içerisinde hareket etmesi ve mezar yeri olarak da türbenin dışında kalması bu nedenledir.

Dış neden, iç neden ve coğrafya gibi üç neden Arvasilerde olduğu gibi Küfrevilerde de aristokrat duruşu belirleyen bariz faktörler olmaktadır (Kıran, 2021: 128-130).

3.Cumhuriyet Tarihi Boyunca Küfreviler ve Siyaset

3.1.Küfreviler ve Sürgün

Cumhuriyet öncesi aristokrat Kürt ailelerinin kaderi olan sürgün, cumhuriyetin ilanından sonra da hafıza kaybı yaşamaları için en az üç defa yaşatılmıştır.

Şeyh ve seyit aileleri inşa ettikleri tekkeler aracılığıyla toplumda İslam'ı yaşama ve yaşatma pratiğinin dışında gayri resmi düzeyde de olsa sosyal düzenin devamı için kanaat önderi olmuşlardır. Bu nedenle bir takım işlevleri üstlenmeleri toplum içinde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu aristokrat kesimler toplumsal ilişkilerde gerek sorun çözmede ve gerekse de bilginin yayılması ve aktarılmasında tampon mekanizma görevi görmüşlerdir. Din, siyaset, ekonomi gibi pek çok alanda söz sahibi olan bu insanlar, toplumsal ilişkilerde önemli bir mevki, sorunlarda da önemli bir merci olmuşlardır (Ulutaş, 2015: 49). Bu gerçek bilinmesine rağmen aristokrat Kürt aileler her zaman sürgün edilmişlerdir. Bu ailelerden biri de Küfrevilerdir.

Küfreviler üç defa sürgüne gönderilmişlerdir. Birincisi, Şeyh Abdülbaki Efendi'nin 1916 yılında Sultan V. Mehmed Reşat döneminde Trablusgarp'a sürgüne gönderilmesiyle başlamıştır (Serdar, 2019: 44).

1925 yılında gerçekleştirilen ve çok hazin bir şekilde neticelenen Şeyh Said Hadisesinden sonra ikinci sürgün gerçekleştirilmiştir. Bu hadise ortaya çıktığı zaman tekkenin başında bulunan Şeyh Abdülbaki Efendi çıkan hadiseyi desteklemediği gibi karşı da çıkmıştır. Buna rağmen Küfrevi ailesi teselli mükâfatı olarak Cumhuriyet döneminin ilk sürgünü olan 1926'da zorunlu iskâna tabi tutularak İzmir'e gönderilmiştir. Ancak yaşanan hava değişiminin aile üyelerini rahatsız etmesi üzerine İstanbul Edirnekapı semtine gitmelerine müsaade edilmiştir (Anter, 2011: 83-84). Sürgünle beraber tekke kapatılmış ve tekkeye ait kitaplar imha edilmiştir. Birinci ve İkinci sürgünlerle doğdukları toprakları terk eden aristokrat Kürt ailelerinden Arvasi ve Küfrevi aile bireylerinin de içinde yer aldığı küçük bir grup uzun bir süre sürgünde tutulmuş, ailelerin diğer fertlerinin ise 1927 yılından itibaren topraklarına dönmelerine müsaade edilmiştir Onların bu dönüşleri kendilerini daha güçlü kılmıştır.

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesinden sonra ise üçüncü sürgün gerçekleştirilmiştir. Daha sonra darbeyi yapan Milli Birlik Komitesi üyeleri kendi aralarında anlaşmamış ve sonuçta komite üyelerinden 14 kişi tasfiye edilerek yurt dışına gönderilmiştir. Tasfiye edilenlerden Numan Esin, anılarında "Bizim o tarihte bir endişemiz vardı. Acaba bir ayaklanma olur mu diye. Elli beş ağayı da o sebeple yönetim tutuklamıştı. Onları, güvenlik önlemi aldırarak,

Sivas'ta nezaret altında bulunduruyordu" demektedir (Esin, 2005: 364). Hükümet darbesinden sonra Sivas Kampı'na gönderilen insanlar Kürt olduklarını bu kampta öğrenmişlerdir.

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesinden sonra İstanbul Harp Akademi'sinde görev yapmakta olan Albay Vefa Poyraz, görevinden ayrılmış ve Bitlis'e sivil vali ve aynı zamanda belediye başkanı olarak atanmıştır. Poyraz, anılarında "O tarihte Diyarbakır'da Sıkıyönetim Komutanı olan Tümgeneral Cemal Tural, bölgeden gözaltına aldığı, "ağa", "şeyh" diye vasıflandırılan kişileri, Sivas'taki bir askeri kışlaya gönderdi. Bu arada, benden de Bitlis yöresindeki ağa ve şeyhleri gözaltına alıp Sivas'a sevk etmemi istedi. Tümgeneral Tural'ın bu tavrını tasvip etmem mümkün değildi. Kendisi ısrar etti. Ama, tüm ısrarları göz ardı ederek, Bitlis'ten hiç kimseyi Sivas'a göndermedim" demektedir (Poyraz, 2008: 74-75). Poyraz'ın bu konuda yanıldığını ifade etmek mümkündür. Çünkü Bitlis'te Arvasi ailesinden Selahattin İnan Yassıada'da oğlu Abidin İnan ise Diyarbakır'da tutuklanmıştır. Küfrevilerden ise Cemil Küfrevi Sivas'a sürgüne gönderilmiştir.

Eskilerin ifadesiyle Demokrasi ve Özgürlük Adası olarak tanımlanan Yassıada da 14 Ekim 1960 tarihinde Demokrat Parti'ye mensup milletvekilleri ve politikacılar gibi Kasım Küfrevi de yargılanmıştır (Erer, 2010: 249). İrfan Küfrevioğlu'nun değerlendirmesine göre "Dayısı Kasım Küfrevi, Yassıada'da yargılanırken darbeden dört gün sonra ailesinden Cemil Küfrevi'nin de içinde yer aldığı ağa, şeyh, seyit ve aşiret reislerinden oluşan toplam 485⁶ kişi "Küçük Yassıada" olarak tanımlanan Sivas Kabakyazı Askeri Kışlası'nda tutuklanmışlardır" (telefon görüşmesi, 2021). Sürgüne gönderilen ağa, şeyh ve aşiret reislerine somut bir suç isnat edilememiştir. Temel dayanakları bunların Demokrat Parti sempatzanı olmalarıydı ama bu da ispat edilemediği için serbest bırakılmışlardır. Yaşatılan bu üçüncü sürgün Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin sosyal dokusunu aristokrat Kürt ailelerin lehine, aristokrat olmayan kesimlerin ise aleyhine neticelenmiştir. Çünkü gerek Osmanlı Devleti ve gerekse de Cumhuriyetin ilanından sonra nüfuz sahibi aileler bu nüfuzlarını büyük oranda korumuş bunu da siyasi arenada buldukları bölgelerde belirleyici rol olarak kullanmışlardır. Siyasi partilere gelince onlarda siyasete atılmak isteyen bu nüfuzlu ailelere mensup ağa ve şeyhleri merkezden uzak parti teşkilatlarında aracı olarak kullanmışlardır. Kasım Küfrevi ve ailesi de bu nüfuzlu ailelerdendir. Bütün siyasal iktidarlar için bu aristokrat kesimler oy deposu olarak görüldükleri için seçimlerde tercih edilmişlerdir.

Risale-i Nur Cemaati içinde âlim yönüyle bilinen Mehmet Kırkinci, anılarında Sivas'ta tutuklu kaldıkları süre içerisinde dini sohbet yapıldığını ve "Kur'an bilmeyenlere Kur'an öğretmeye başladık. 1954 dönemi mebuslarından Rifat Ökten de orada Kur'an-ı hatmetti" demektedir (Kırkinci, 2007: 134). Sivas'ta altı ay tutuklu kalıdıktan sonra Kırkinci gibi çok sayıda tutuklu beraat etmiştir. 19 Ekim 1960 tarihinde çıkarılan 2510 Sayılı Mecburi İskân Kanununa Ek 105 Nolu Yasa çerçevesinde geriye kalan bazı tutuklular ise Antalya, Burdur, İzmir, Muğla, Afyon, Isparta, Manisa, Çorum ve Denizli illerine sürgüne gönderilmişlerdir (Beşikçi, 1992: 462). Aynı tarihlerde Türkiye'nin batı illerinde örneğin Eskişehir'de Emin Sazak, Adana'da Kasım Gülek ve Cavit Oral ve Manisa'da ise Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu gibi toprak ağalarının hiçbiri ise sürgüne gönderilmemişlerdir.

Yaşanan bu sürgün aynı zamanda hapis olmakla beraber aristokrat Kürt ailelerini oluşturan bireylerin her biri kendi yaşantılarında şu veya bu şekilde birer parantez açtıkları için hiçbir zaman hapishanede kalmayı tercih etmemişlerdir. Çünkü hapishane onlar için Deleuze'ün ifadesiyle bir kaçış çizgisi olmuştur (Negri, 2013: 21). Tarihin her döneminde sürgüne gönderilmeleri bu nedenle olmuştur. Bu ailelerin doğdukları coğrafyalardan eşzamanlı olarak uzaklaştırılarak sürgüne

6 Bu sayı daha sonra 55 olmuştur (Ferzende Kaya, Mezopotamya Sürgünü Abdülmeliğ Fırat'ın Yaşam Öyküsü, İstanbul: Anka Yay. 2003, s.156.

gönderilmeleri onların gittikleri yeni coğrafyalarda tanıştıkları insanlarla paralel hayatlar yaşamalarını zorunlu kılmıştır. Çünkü bu sonuç onlar için Anderson'un ifadesiyle yeni tanıştıkları insanlarla aynı doğrultuda hareket etmeleri için tarihsel bir yenilikti (Anderson,1993: 214). Sürgün sonrası yaşanan paralellikler yeni siyasal sonuçlar doğurmuş eskinin kendini yeni kodlar üzerinde konumlandırmasına neden olmuştur.

3.2.Küfreviler Din ve Siyaset

3.2.1.Kasım Küfrevi ve Şeyhlik

Kasım Küfrevi, 1920 yılında Bitlis'te doğmuştur. Abdülbaki Küfrevi'nin ikinci oğludur. Babasından fıkıh, tefsir ve kelim dersleri almıştır. Başta Kürtçe olmak üzere Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi birkaç dil bilen, şeyhlik gibi bir formun yanında aynı zamanda entelektüel birikime de sahip olan Küfrevi, tek eşliliği tercih ederek bu konuda çok eşliliği tercih eden diğer şeyhlerden de ayrılmaktadır.

Kasım Küfrevi, Doğu'da yüzyılların birikimi olan tekke ve medreselerinin geleneksel eğitimini ihmal etmemiş, seleflerinden aldığı ilim ve tasavvuf icazetlerini haleflerine devrederek bu metodu sürdürmüştür. Ağrı ve civar illerde tanınmış ve üç kişiye icazet vermiştir. Birincisi, talebesi Molla Muhammed-i Kasori'dir. Kasım Küfrevi'nin babasından aldığı icazet silsilesinde Molla Halil Siirdi, Rafi, Fahreddin er-Razi ve Gazali gibi âlimlerin yer alması, Şark medreselerinin Nizamiye medreselerinin bir devamı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kasım Küfrevi'nin tarikat silsilesi Şeyh Abdülbâki, Şeyh Abdülhadi, Muhammed Küfrevi, Seyit Taha Hakkâri vasıtasıyla Hâlid el-Bağdadi'ye ulaşmaktadır. İkincisi, büyük amcası Şeyh Abdurrahman'ın torunlarından Patnoslu Şeyh Abdülvahap Küfrevi'ye icazet vermiş daha sonra yerine tayin etmiştir (İslam Ansiklopedisi, 2019: 102). Üçüncüsü ise Şeyh Şeyh Vahyeddin Küfrevi'dir.

Kasım Küfrevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun olmuştur. "Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı" adlı doktora tezini 1949'da bu fakültede tamamlamıştır.⁷ Hazırlamış olduğu bu tez Türkiye'de Nakşibendilik üzerine yapılan ilk tez çalışmasıdır. Küfrevi, bu tezinde Nakşibendiliğin yayılmasında etkili olan önderlerin hayat hikâyeleri anlatmaktadır. Küfrevi tezini hazırlarken Halide Edip Adivar'dan destek görmüştür. Tez savunması sırasında jüri üyelerinden Adivar diğer üyelere "Beyler, Nakşibendi Tarikatı dalında Küfreviler otoriterdirler. Burada ödevimiz, Kasım Bey'in izahlarından yararlanmaktır" demesiyle Küfrevi doktor olmuştur (Anter, 2011: 295).

Bunun dışında Kasım Küfrevi'nin yapmış olduğu başka bilimsel çalışmalarda bulunmaktadır. Birincisi, Hazreti Peygamber'e Dil Uzatınlar adlı çalışması, M. Rodinson'un, Mahomet adlı kitabına reddiye olarak yazdığı bir çalışmadır. Küfrevi, bu çalışmasında oryantalistlerin ve Müslüman âlimlerin görüşlerini bilimsel bir metotla ele almış ve değerlendirilmiştir. İkincisi ise Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri adlı eseri ise İbrahim Hakkı'nın 192. ölüm yıl dönümü dolayısıyla 1972'de İstanbul İl Genel Meclisi'nde vermiş olduğu konferansın metnidir. Bunların dışında başka çalışmaları da bulunmaktadır.⁸ Küfrevi bu çalışmalarıyla uzun bir dönemden beri yenik düşen İslam medeniyetinin asil bir savaşı gibi davranmıştır.

7 "Nakşibendiliğinin Kuruluşu ve Gelişimi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü (no:337). İstanbul 1950.

8 Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde aralarında "Besmele, Fâtıma, Fatıha ve Gazali" maddelerinin de bulunduğu yirmi civarında madde Kasım Küfrevi imzasıyla yayımlanmıştır. Ayrıca "Gazneliler ve Selçuklular Devrinin Tezkihi" adlı makaleleri bulunmaktadır (İslam Ansiklopedisi, EK-2 Cilt, TDV Yay., Ankara, 2019, s.102).

3.2.2. Kasım Küfrevi ve Siyaset

Kasım Küfrevi babası tarafından ilimle kendisine aktarılan şeyhliğinin yanında 1950 yılından itibaren aktif siyasete de katılmıştır. “Demokrat Parti içinde soyadının etkisiyle Ağrı ve çevresinde partisine kazançlar sağlamıştır. Halk, Küfrevi ailesine duyduğu saygı ve sevgiyi onun partisine destek vererek göstermiştir” (Arvas, 2020: 2715). Çok partili hayata geçiş evresinde kurulan yeni partilerin ve iktidarın oy kaybı Atatürk döneminde tasfiyeye uğramış şeyh ve ağa profiline desteği partiler tarafından önem kazanmaya başlamıştır. Nitekim bu durum şeyh ve muhtelif tarikat üyelerinin meclis içinde faal rol oynamasını beraberinde getirmiştir.

Aile içerisinde siyasete atılan ilk kişi Şeyh Kasım Küfrevi’dir. Yeğeni Cesim Küfrevi’nin anlatımına göre Said Nursi kendisine “Kasım Küfrevi’nin siyasete atılacağını işittim, girmezse daha iyi olur. Sizler, yani Küfreviler birer taşınız. Böyle asil insanlar siyasete girmemelidir” dediğini söylemektedir (Şahiner, 2005: 337).

Küfrevi’nin siyasette aktif rol alması iki aşamalı olmuştur. Birincisi, 14 Mayıs 1950’de yapılan genel seçimde Demokrat Parti’den (DP) Ağrı Milletvekili seçilmesiyle başlamıştır. Bunu 1954 seçimlerinde aynı partiden tekrar milletvekili seçilmesi takip etmiştir (TBMM Albümü, 2010: 612). Ertesi yıl gazetecilere yayımladıkları haberler dolayısıyla haklarında dava açılması halinde, haber konusu iddiayı ispat etme hakkının verilmesini öngören “ispat hakkı” diye bilinen ve 19 kişiden oluşan grubun içinde yer alarak Demokrat Parti’den istifa etmiştir (Yalman, 1970: 327). İstifa sonrası Hürriyet Partisi’ne (HP) geçen Küfrevi, Gazeteci Emin Karakuş’un değerlendirmesine göre Menderes’in çeşitli kanunsuz davranışlarıyla karşı karşıya kalmıştır (Karakuş, 1977: 360). Küfrevi, aynı yıl birbirini seven insanların kurmuş olduğu Hürriyet Partisi’nde kurucu-yönetici olarak görev almıştır. Bu gelişmeyle birlikte parti içi muhalefet harekete geçmiş ve DP’li 11 milletvekili, 2 Mayıs 1955’te TBMM’ye verdikleri önergeyle Yargıtay’ın 16 Mart 1949 tarihli Tevhidi İçtihat Kararı’nı kaldırılarak, basına ispat hakkı tanınmasını sağlayacak bir madde eklenmesini istemiştir.

Hürriyet Partisi (HP) 1957’de yapılan genel seçimde oyların yüzde 4’ünü alabilmiş ve 4 milletvekili kazanmıştır. Bu seçimde meclise bağımsız giren tek milletvekili Küfrevi olmuştur (TBMM Albümü, 2010: 690). Ancak Küfrevi daha sonra tekrar DP’ye geçmiştir. 24 Kasım 1958’de toplanan HP’nin Genel Kongresi’nde partinin kapatılmasına ve mallarının da CHP’ye devredilmesi kararı alınmıştır. Çünkü Hürriyet Partisi, Cihad Baban’ın ifadesiyle bir parti olmaktan ziyade masa etrafında toplanan insanların birbiriyle fikir yarışmaları yaptıkları bir akademi manzarası gösteriyordu (Baban, 1970: 369). Kurulduğu günden beri niteliği bakımından küçük muhtevası bakımından ise kuvvetli bir parti olan Hürriyet Partisi beklenen heyecanı siyaset yapan milletvekilleri ile beraber yaratamadığı için CHP ile birleşmek mecburiyetinde kalmıştır. Onun bu girişimi HP’nin intiharı ile neticelendiği için kısa bir süre sonra siyasi partiler mezarlığına gömülmesine neden olmuştur. Böylece Küfrevi’nin siyasi arenadaki ilk aşaması 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen hükümet darbesi ile son bulmuştur.

Milli Birlik Komitesi üyelerinden Numan Esin, anılarında 27 Mayıs sürecini değerlendirirken Demokrat Parti’nin gelişen olayları okuyamadığını örneğin, “Demokrat Parti iktidarları kendi içlerinden kopan bir Hürriyet Partisi olayını derinliğine kavrasalardı, Türkiye daha 1957’de demokratik gelişmesindeki tıkanıkları aşar, 1960 İhtilali’ne gelmesi söz konusu bile olmazdı” demektedir (Esin, 2005: 365). Esin’in değerlendirmelerinde haklılık payı olmakla beraber Kasım Küfrevi’nin, Menderes’in Bayar ve İnönü arasında iki değirmen taşı gibi öğütüldüğünü gördüğü için Hürriyet Partisi’ne geçmesini de yadırgamamak gerekir.

Diğer taraftan Küfrevi, Yassıada yargılamalarında Bayar, Menderes ve DP'lileri suçlayıcı açıklamalarda bulunmuştur. Bu yargılamalarda kendisini Avukat Ercüment Berker savunmuştur (Aydın, 2015: 49). Sonuçta içinde Küfrevi'nin de yer aldığı 47 milletvekili beraat etmiş onların dışında DP'ye mensup milletvekillerinin tamamı en az 4 yıl 2 ay ile 20 yıl arası ceza almışlardır. Ayrıca 30 kişi müebbet, Bayar ve Menderes'in içinde yer aldığı 14 kişi ise ölüm cezası ile cezalandırılmıştır (Burçak, 1976: 279-282). Küfrevi'nin almış olduğu bu beraat kararı kendisi ile sınırlı kalmış DP'lilerin vicdanında ise onu ebediyete kadar mahkûm etmiştir. Küfrevi, şeyhliğiyle aynı partide siyaset yaptığı arkadaşlarına darbenin yapıldığı 27 Mayıs sabahına kadar Tanrının kendisine bildirdiği ihtarların hiçbirisini idrak edemediği için bunları partili arkadaşlarıyla paylaşmamıştır. Bu sonuç onu tamamıyla DP camiası içinde dışlamış ve kendi köşesine çekilerek ölümünü beklemesine neden olmuştur (Menderes ve Akyol 2011).

Yassıada Mahkemesinde yargılanan Samet Ağaoğlu, Marmara'da Bir Ada isimli kitabında Küfrevi'nin "Doğu illerinin bu zarif, ecdat postuna, sakal, sarık ve teşbih ile değil, İstanbul'un en tanınmış terzilerinden yapılmış son moda elbiseleri, bu elbiseler kadar gözünün rengine de uygun sülka kravatıyla, cilalı denecek kadar ustaca traşlı yüzü ile oturan şeyhi. Demokrat Parti'ye ve onun liderlerine, en kızgınlardan daha kızgın bir insan gibi konuştu. Hürriyet Partisi'nin kuruluş sebeplerinin şahsi köklerini unutmuş gözüktü. Evet, Demokrat Parti diktatörlüğe gidiyordu, bu yolu açan da Menderes'ten daha yüksek makam sahibi bir kimse idi, Bayar'ın ismini söylemekten çekiniyordu, Buna rağmen neden tekrar Demokrat Parti'ye dönmüş olduğunu da kendisine yapılan tehdit ve baskılara bağladı" dediğinden söz eder (Ağaoğlu, 2013: 285). Küfrevi yapmış olduğu savunmalarıyla dik duramamış, Menderes ve arkadaşlarını ipe götürenler kervanına katılmıştır. Ağaoğlu, cezaevi günlüklerini tuttuğu hatıralarında Küfrevi'nin Bayar'a yönelik ithamlarını özetlerken "Yazmayı unuttum! Kasım Küfrevi ağır konuştu! Bayar'ı itham (suçlamak) etti. Bayar'ın cevabı ağır!" oldu demektedir (Ağaoğlu, 2013:120).

Bayar'a gelince o da 5 Mayıs 1964 tarihinde almış olduğu Kayseri Cezaevi Günlüğü isimli hatıra kitabında Küfrevi ile ilgili "Bugün öğleden önce eski Ağrı Milletvekili Halis Öztürk odama geldi. Ağrı'dan ve Ağrı seçimlerinden bahsettik. Bu arada aklıma eski mebus Şeyh Kasım Küfrevi geldi. Bu zat, Yassıada duruşmaları sırasında malum ve mahdut bazı sanıkların yaptığı gibi kendisini kurtarmak için, icat ve iddia olunan günahları! Bizim sırtımıza yüklemişti" demektedir. Bayar, notlarının devamında muhatabı Öztürk'e, "Kasım Küfrevi mahkemede, partiden ayrıldıktan sonra, hayvanları için hazırlattığı kışlık otları yaktırdığımızı söylemişti ve bu suretle aleyhinde bulunduğumuz için tekrar Demokrat Parti'ye döndüğünü iddia etmişti. Sözleri doğru mudur? Halis Öztürk tereddüt etmeden hemen cevap verdi: Yalan, bu, Kasım'ın ne koyunu ne de otu vardır ki yakılsın" demektedir (Bayar, 1999: 230). Küfrevi'nin kurulu düzene bir itirazı olmamıştır. Cumhuriyet Türkiyesi'nin yetiştirdiği en iyi prototiplerdendir. Şeyh olmasına rağmen moderndir ve kurucu elitlerin kendisine sunduğu imkânlardan faydalanmış ve mücadelesi de kendisi için olmuştur.

Yassıada yargılamalarını ölüm sessizliği içinde terk eden Küfrevi, siyasi yaşantısının ikinci aşamasının ilk halkasını 1965'te Yeni Türkiye Partisi'nden (YTP) Ağrı Milletvekili seçilerek meclise girmesiyle başlamıştır (TBMM Albümü, 2010: 840). Nihat Erim, Günlükler isimli hatıra kitabında "Heybeli. Saat 10'da Ecevit, Satır, F. Gündoğan, M. Kılıç, M. Erten toplandık. Çalışma koordinasyonunu konuştuk. Ecevit, Y. Azizoğlu, Ali Kurthan, K. Küfrevi ve R. İskenderoğlu'nun partimize alınmasını teklif etti. Ali Kurthan için "Kürtçülük meselesinde dışarıya teması var mıdır?" diye sordum. "Yok" dediler. "Hepsini alabiliriz" demektedir (Erim, 2005: 1979). Bayar, Menderes ve DP'li milletvekillerinin çoğu karşısında hiçbir zaman büyüyemeyen Küfrevi, siyasi yaşantısını ikinci

halkasını 1969 yılında Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden yeniden Ağrı Milletvekili seçilerek tamamlamıştır (TBMM Albümü, 2010: 904). İkinci aşamanın son halkasını da siyasi yaşamını sürdürebilmek için emsali olan diğer şeyhleri geride bırakarak 14 Ekim 1973'te Adalet Partisi'nden (AP) Ağrı Senatörü seçilerek göstermiş ve bunu da 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen hükümet darbesine kadar sürdürmüştür.

Siyaset yapan aristokrat ailelerde zaman zaman aile içi çıkar çatışmaları da yaşanmıştır. Bu çıkar çatışmasının yaşandığı ailelerden birisi de Küfrevi ailesidir. Örneğin Demokrat Parti, 1958 yılında ülke çapında güçlenen muhalefet partilerini güçsüz kılmak için il ve ilçe teşkilatları ile gençlik kollarını bir araya getirerek bütün Türkiye'de "vatan cephesi" adı altında yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Bu nedenle Van'ın Muradiye İlçesinde kurulan cephenin başına Kasım Küfrevi'nin yeğeni Cesim Küfrevi getirilmek istenmiş ama Kasım Küfrevi'nin itirazı bu girişimi engellemiştir (Arzık, 1966: 129). Cesim Küfrevi'nin damadı Nalbantoğlu bu çıkar çatışmalarını doğrularcasına "ailevi sebeplerden dolayı amca ile yeğen arasında soğukluk varmış" demektedir (Nalbantoğlu, 1994: 10).

Küfrevi, siyaset tarihimizde iki aşamalı önemli bir figürdür. Birincisi, onun evvela yaşadığı dönemin şartları göz önünde bulundurularak hem dini ve hem de modern eğitimi alan bir şeyh olmasıdır. İkinci aşama ise siyasetçi kimliğe sahip olması ve bunu da dört ayrı siyasi partide sürdürmesidir. Din adamı ve aynı zamanda "modern bir şeyh" olan Küfrevi'nin siyaseti tercih etmesi ise başka gerekçelere dayanmaktadır. Bunu da Anderson'un sözünü ettiği "Hayali Cemaatler" bağlamında düşünmek gerekir. Hayali cemaatler iki aşamalıdır. Birincisi, eski toplumu ayakta tutan kan bağı ve dini duygular işlevsizleşmeye başlamıştır. İkincisi ise milliyetçilik ve kapitalizm direnci toplumu değişime ve dönüşüme tabi tutmuştur. Bu iki sonuç beraberinde ulus devletleri meydana getirmiştir (Anderson, 1993: 19-26). Cumhuriyetin ilanı ile beraber kurucu elitler modern bir devlet inşa etmeye başlamışlardır. Bu yeni bir ulus demektir. Bu da Küfrevi'nin kendini elitlerin hayal edilmiş siyasal bir topluluk olan bu ulus rüzgârına kaptırmasına, pragmatist davranmasına ve birkaç partide siyaset yaparak uzun yıllar siyasette aktif kalmasına neden olmuştur.

Bunun dışında Küfrevi'nin yaşadığı dönüşüm için iki örnek verilebilir. Birincisi, Küfrevi'ye göre "Kürt diye milliyet yoktur. Kürtler, Türk milletini meydana getiren Müslüman diğer boylardan biridir ve asgari onlar kadar Türk'tür. Türk bir ırkın değil, bir milletin adıdır. Kürtler de, bu milletin asli unsurlarındandır. Bu gerçek; sosyal realite itibarıyla de böyledir, geçerli hukuki mevzuat itibarıyla de" demektedir (Nalbantoğlu, 1994: 37). Bu sonuç onun vardığı noktayı açıklamak açısından önemlidir. İkincisi, 1967 yılında Diyarbakır, Silvan, Siverek, Batman ve Ankara'da büyük kalabalıkların katılımıyla toplumun ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlarını dile getirmek için mitingler düzenlenmiştir. Bu mitinglere karşı mecliste yapılan konuşmalarda Küfrevi, "Doğu ve Batı dengesizliği gibi bir problemin olmadığını Anadolu'nun Doğu'sunun da Batı'sının da bir olduğunu" söylemiştir (Beşikçi, 1992: 61).

14 Mayıs 1950 yılında Demokrat Partiden siyasete atılan Şeyh Kasım Küfrevi, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesinden sonra Yassıada Mahkemesinde yapmış olduğu pasif savunmalarla DP'lileri hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu yargılamalarda beraat etmiş ama şeyhliğini mahkeme koridorlarında bırakmaktan kurtulamamıştır. Yapmış olduğu siyaset Şeyh Kasım Küfrevi'nin şeyhliğini almış ve onu dünyevi kılmıştır. Onun inişler ve çıkışlarla beraber yapmış olduğu siyaset 12 Eylül 1980 tarihinde yaşadığı ikinci hükümet darbesi ile son bulmuştur. Bu da siyasete şeyhliği ile başlayan ama bitişini dünyevilikle tamamlayan Küfrevi'nin yeğenine başından beri siyasete girmemesini tavsiye eden Said Nursi'yi de haklı çıkartmıştır.

Sonuç

Bitlis'te bulunan Küfrevi Tekkesinin kurucusu Şeyh Muhammed Küfrevi, 1775 tarihinde Siirt ve civarında hâkimiyetini sürdüren Küfre Beyliği'nin sınırları içinde yer alan Küfra Köyü'nde doğmuştur. Ünlü âlimlerden Nakşibendi Tarikatı Halidiye koluna mensup Seyit Taha'nın öğrencisi olmuş ve ondan icazet almıştır. Daha sonra onun görevlendirilmesi üzerine Küfra'dan Bitlis'e göç eden Küfrevi, İnönü Mahallesi'nde kurmuş olduğu tekkede irşada başlamış ve çok sayıda halife yetiştirmiştir. Said Nursi, Küfrevi'yi zaman zaman ziyaret etmiş ve ondan manevi dersler almıştır. II.Abdülhamid'in de onunla gönül bağı vardı.

Muhammed Küfrevi'nin vefatından sonra tekkenin başına Küfrevi'nin oğlu Şeyh Abdülhâdi Küfrevî gelmiş bunu diğer oğlu Abdülbaki takip etmiştir. Son postnişin ise Nesim Küfrevi olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bitlis'te Nakşibendi Tarikatı'nın Hâliidi geleneğine uygun bir şekilde üç aşamalı bir tekke ve medrese geleneği olmuştur. Küfrevi ailesi ve halifeleri Bitlis başta olmak üzere Van, Ağrı, Muş, Erzurum ve Kars illerinde açmış oldukları tekkelerle tarikat geleneğine uygun olarak müderris kimlikleriyle irşat vazifesini köylere kadar yaymışlardır. Bu da Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilim ve kültür hayatında canlılık meydana getirmiştir. Küfreviler Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yaşayan Kürtlerle karşılıklı iki tür etkileşim içinde bulunmuşlardır. Birincisi, medrese ve tarikat geleneğini sürdüren şeyh ve seyitler, bu iki unsuru aracı ederek Kürtlere Abdulkadir Geylani'nin kurucusu olduğu Kadiri Tarikatı'nın bölgede yayılmasına neden olmuşlardır. İkincisi ise Arap asıllı olan bu seyitler, Kürtlere İslam'ı öğretmek için Kürtçe öğrenmişlerdir. Bu da zamanla onların Kürtleşmelerine neden olmuştur. Bu nedenle Küfreviler de tıpkı Arvasilerde olduğu gibi Kürtleşen aristokrat bir Kürt ailedir.

Küfreviler, üç sürgün yaşamış ve siyasette de etkili olmuşlardır. Şeyh Kasım Küfrevi, Şark medreselerinin geleneksel eğitimini ihmal etmemiş, seleflerinden aldığı ilim ve tasavvuf icazetlerini haleflerine devrederek bu metodu sürdürmüştür. Babası tarafından ilimle kendisine aktarılan şeyhliğinin yanında 1950 yılından itibaren aktif siyasete de katılmış ve bunu da 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan hükümet darbesine kadar sürdürmüştür. Demokrasi ve Özgürlük Adası olarak tanımlanan Yassıda, 14 Ekim 1960 tarihinde Demokrat Parti'ye mensup milletvekilleri ve politikacılar gibi Kasım Küfrevi de yargılanmaya tabi tutulmuş ve sonuçta beraat etmiştir. Siyasi yaşamını ikinci aşama ise 1965 yılında başlamış ve 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesi ile son bulmuştur.

Kaynakça

Arşiv

BOA, BEO. Dosya No:4312, Gömlek NO:323346, 04/Za/1332 (Hicri).

Kitaplar, Makaleler, Tezler

Aristoteles, (1993). *Politika*, Terc. M. Tuncay, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Ağaoğlu, S. (2004). *Arkadaşım Menderes-Marmara'da Bir Ada*, İstanbul: Alkım Yay.

Ağaoğlu, S. (2013). *Yassıda, Kayseri ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, İstanbul: YKY Yay.

Alpkaya, F., ve Duru, B. (2012). *1920'DEN Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, Ankara: Phoenix Yay.

Anabritannica, (2004). 2.Cilt, İstanbul: Ana Yay.

Anderson, B. (1993), *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Haz: S. Dolanoğ-

- lu, S. Sökmen, Ö. Çelik, İstanbul: Metis.
- Anter, M. (2011). *Hatıralarım*, İstanbul: Aram Yay.
- Antonio N. (2013). *Sürgün*, Çev: Öznur Karakaş, İstanbul: Monokl Yay.
- Arslan, A. (1991). *Kibleyi Kaybettiren Dönüşüm*, Der: Asım Öz, İstanbul: Beyan Yay.
- Arvas, Ş. (2020). 'Türk Siyasi Hayatında Şeyh Kasım Küfrevi (1920-1992)', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4, s.2699-2718.
- Arzık, N. (1966). *Menderes'i İpe Götürenler*, Ankara: Kurtuluş Matbaası.
- Aydın, H. (2015). *On Birinci Dönem Ağrı Milletvekillerinin Faaliyetleri ve 1957-1961 Ağrı'da Siyasal Yaşam*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı.
- Barzani, M. (2006). *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi*, Cilt I, İstanbul: Doz Yay.
- Bayar, C. (1999). *Kayseri Cezaevi Günlüğü*, Haz: Yücel A. Demirel, İstanbul: YK Yay.
- Beşikçi, İ. (1992). *Doğu Mitinglerinin Analizi*, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Beşikçi, İ. (1992). *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, Cilt 2, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Bingöl, N. (2013). *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim*, İstanbul: Do Yayınları.
- Bingöl, N. (2014, Haziran). "100 Yılında Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim", I. Uluslararası Bitlis Sempozyumu, İstanbul: Berdan Matbaası, s.355-367.
- Bruinessen, M. V. (2004). *Ağa Şeyh Devlet*, Çev: B. Yalkut, İstanbul: İletişim Yay.
- Burçak, R. S. (1976). *Yassıada ve Öncesi*, Ankara: Çam Matbaası.
- Cevizci, A. (2002). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yay.
- Demitaş, M. (2014, Haziran). "Osmanlı Gazetelerinde Bitlis Hadisesi", I. Uluslararası Bitlis Sempozyumu, İstanbul: Berdan Matbaası, s.369.386.
- Erer, T. (2010). *Darbenin Ellinci Yılında Yassıada ve Sonrası*, Haz: H.F. Erer, İstanbul: Ayhan Matbaası.
- Erden, S. (2002). *Şîr Beylerin Tarihçesi ve Şeceresi*, Ağrı.
- Erez, E. (2017). *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Erim, N. (2005). *Günlükler 1925-1979 II. Cilt*, Haz: A. Demirel, İstanbul: YKY Yay.
- Gülgen, H. (2019). *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, Bursa: Matger Matbaa Am. Rek. San. Tic. Şti.
- Halıcı, H. (2020). *XVIII-XX Yüzyılda Osmanlı Sanat Ortamı*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED-69, s.577-628.
- İbn'ül-Ezrak, (1990), *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. E. Bozarslan, İstanbul : Koral Yay.
- İslam Ansiklopedisi, (2001). 23. Cilt, İstanbul: TDV Yay.
- İslam Ansiklopedisi, (2019). EK-2 Cilt, Ankara: TDV Yay.,
- Kadri Cemilpaşa, (2014). *Doza Kürdistan Kürdistan Davası*, İstanbul: Avesta Yay.
- Kalın, İ. (2020). *Akıl ve Erdem Türkiye'nin Toplumsal Muhayilesi*, Haz: N. Tenekeci, İstanbul: İnsan.
- Karakuş, E. (1977). *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü İle İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yay.

Kavak, A. (2018, Mart-Nisan). Bitlis Küfrevi Tekkesinin Ağrı'daki Temsilcileri ve Şehrin İlmî ve Manevî Hayatına Tesirleri, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – Kırgızistan, Sayı: 66, s.348-356.

Kavak, A. (2020). *Cumhuriyet Döneminde Ağrı'da Tasavvuf*, Ankara: İlahiyat Yay.

Kayaoğlu, C. (1967). *Bitlis'i Tanıyalım*, Ankara: Yeni Desen Tic. Ltd. Şti. Matbaası.

Kemal, A. (1961). *Nutuk Cilt III Vesikalar Türk Devrim Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, vesika: 48, s.939-940.

Kıran, İ. (2021, Haziran). Aristokrat Kürt Aileler: Arvasiler, *Kurdiyat*, s.119-144.

Kırkinci, M. (2007). *Hayatım Hatıralarım*, İstanbul: Zafer Yay.

Kutlu, H. (2006). *Hâce Muhammed Lütfî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. İstanbul: Damla Yay.

Küfrevî, V. (2013). *Pir Muhammed Küfrevî*. İstanbul: Kaynak Yay.

Menderes, A., Akyol, T. (2011). *Demokrasiden Darbeye Babam Adnan Menderes*, İstanbul: Doğan Yay.

Mills, C. Wright, (1974). İktidar Seçkinleri, Çev: Ü. Oskay, Ankara: Bilgi Yay.

Nalbantoğlu, İ. (1994). *Kasım Küfrevî'nin Ardından*, Ankara: Ahlat Kül. Vak. Yay.

Nursi, S. (1996). *Barla Lahikası*, Ankara: Tenvir Neşriyat.

Nursi, S. (1999). *Tarihçe-i Hayat*, İstanbul: Tenvir Neşriyat.

Nursi, S. (2001). *Emirdağ Lahikası*, İstanbul: Zehra Yay.

Poyraz, V. (2008). *Bir Cumhuriyet Valisinin Anıları*, İstanbul: Bizim Kitaplar.

Rehber Ansiklopedisi, (1989). 1. Cilt, İstanbul: İhlas Matbaacılık.

Serdar, M.T. (2019). *Hazreti Pir Muhammed Küfrevi*, Malatya: Uğurel Matbaası.

Şahiner, N. (2005). *Son Şahitler Bediüzzaman Said Nursi'yi Anlatıyor*, 4.ci Cilt, İstanbul: Nesil Yay.

Şeref Han (1962). *Şerefname Kürt Tarihi*, Haz: M.E. Bozarslan,, Ankara: Hasat Yayınları.

TBBM Albümü-1920-2010, 2.Cilt 1950-1980. Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1.

TDK, (1998). *Türkçe Sözlük*, 1.Cilt, Ankara: TDK Yay.

Tevetoğlu, F. (1973). "Atatürk'ün Nakşibendi Şeyhi Küfrevi-zade Abdülbaki Efendi'ye Yazdığı Mektuplar", *Hayat Tarih Dergisi*, Aralık 1973, Sayı: 12, s.20-24.

Ulutaş, E. (2015). *Toplumsal Bir Tip: Kanaat Önderi*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yalman, A.E. (1970), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt IV (1945-1971).

Yüksel M. (1993). *Kürdistan'da Değişim Süreci*, Ankara: Sor Yay.

Aristokrasi, Burjuvazi, İşçi Sınıfı ve Küçük Burjuvalar - Mahfi ...<http://www.mahfiegilmez.com>
› arist, erişim tarihi: 1.12.2021.

Kişisel Görüşmeler:

İrfan Küfrevioğlu

İrfan Küfrevioğlu, 1959 tarihinde Ağrı'da doğmuştur. Abdülbaki Küfrevi'nin kızının torunudur. Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

Abdulcebbar Kavak

Van doğumludur. İlahiyat Fakültesi mezunudur. Karabük Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Nimetullah Atal

1985 yılında Bitlis'te doğmuştur. Bitlis tarihi ve sosyal yapısı ile ilgili araştırmalar yapmaktadır. Bu konuda yazmış olduğu makale ve kitapları bulunmaktadır.

İsmet Yürek

1965 tarihinde Şirvan'da doğmuştur. Şirvan'da oturmakta ve ticaretle uğraşmaktadır. Kendisi Siloki Aşireti'nin mensuptur. Şirvan'ın tarihi dokusuna yönelik bilgilere sahiptir.



Şekil 1: Muhammed Küfrevi'nin Şirvan'da doğduğu evin yeri.



Şekil 2: Muhammed Küfrevi'nin babasının Şirvan'da inşa ettiği medresenin yeri.



Şekil 3: Muhammed Küfrevi Türbesi'nin giriş kapısı.



Şekil 4: Muhammed Küfrevî'nin Türbesi'nin yandan görünüşü.



Şekil 5: Bugünkü Şirvan İlçesinden bir görüntü.